

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

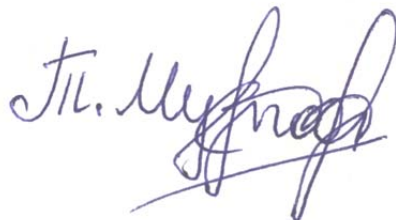
Мурга Тетяна Анатоліївна

УДК 1 (091): 123

**КОНЦЕПТ «СВОБОДА»
В ЗАХІДНІЙ ФІЛОСОФСЬКО-ТЕОЛОГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ**

09.00.05 – історія філософії

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Т. Мурга'.

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Донецького національного університету імені Василя Стуса, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник –

доктор філософських наук, професор
Попов Володимир Юрійович,
професор кафедри теорії, історії держави і права
та філософії права Донецького національного
університету імені Василя Стуса.

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор
Сторожук Світлана Володимирівна,
професор кафедри філософії та міжнародної
комунікації Національного університету
біоресурсів і природокористування України;

кандидат філософських наук, доцент
Поперечна Галина Антонівна,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка.

Захист відбудеться 14 вересня 2021 року о 14:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.13 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 14 серпня 2021 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Б. К. Матюшко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження обумовлена як сучасними соціальними викликами, що загострилися в зв'язку з пандемією COVID-19 та терористичними загрозами, так і теоретичними дискусіями з приводу свободи волі та свободи як провідного концепту західної філософської традиції. Розвиток сучасних інформаційних засобів контролю за поведінкою людей, який обґрунтовується необхідністю безпеки, також ставить під сумнів абсолютну цінність свободи особистості в сучасному світі. Свобода як ключовий концепт класичного лібералізму також піддається критиці з боку різноманітних філософських та політичних опонентів.

Зробивши проєвропейський вибір під час Революції Гідності, Україна довела належність до західних цивілізаційних пріоритетів та цінностей, найважливішим серед яких є цінність свободи. Ця культурна універсалія ґрунтується на філософсько-теологічному концепті «свобода», який лежить в основі західної соціально-духовної парадигми, а також ідентичності європейських націй. Він є провідним і щодо північноамериканської ідентичності.

Втім, кожна з західних націй має свою специфіку трансформацій та метаморфоз цього провідного концепту. Це пов'язано з історичною долею, соціальною структурою та релігійною належністю громадян. Велику роль відіграють і ментально-світоглядні відмінності, вплив тих чи інших філософських напрямів на формування національного бачення свободи. Американська свобода, що сформувалася під впливом ідей Просвітництва, а згодом прагматизму, є докорінним чином відмінною від німецької свободи, сформованою Реформацією і університетською філософією Канта та Гегеля. Україна намагається створити власне розуміння свободи, яке б поєднувало б західні її засади з власними традиційними цінностями. Все це робить дослідження генези, трансформації та метаморфоз концепту «свобода» доволі актуальним у сучасних соціально-політичних умовах.

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблема свободи, яка завжди перебувала в епіцентрі уваги філософів, теологів, політологів, правознавців, психологів тощо, залишається головною у сучасних студіях багатьох філософів.

Українські філософи, історики, політологи, правознавці, серед яких: В. Андрущенко, А. Баумейстер, І. Бичко, В. Бойко, М. Брайчевський, Г. Волинка, Л. Губерський, Я. Грицак, В. Загороднюк, А. Лой, В. Лях, В. Лук'янець, Н. Мозгова, М. Попович, С. Сторожук, В. Табачковський, Л. Ушкалов, Л. Чекаль та інші приділили значну увагу дослідженню свободи як одного з провідних концептів філософського дискурсу.

Сучасні закордонні дослідники, зокрема А. Бадью, Є. Бартмінський, І. Берлін, Р. Брамбо, А. Вежбицька, Д. Деннет, Р. Кейн, Дж. Кім, Т. О'Кіф, В. Кузнецова, А. Лисицин, М. МакКенн, Д. Перебум, Л. Свендсен, А. Столяров, Г. Стровсон, Г. Франкфурт та інші в своїх працях також розкрили різні аспекти цієї проблеми, але її витoki та генеза досить часто залишалися поза їх увагою.

Водночас, у сучасній українській і зарубіжній літературі відсутня цілісна

історико-філософська експлікація національно-цивілізаційних особливостей динаміки та метаморфоз концепту «свобода» у західних філософсько-теологічних парадигмах. Отже, теоретична та практична значущість означеної проблеми, її недостатня розробленість у західній та українській філософії зумовили вибір теми дисертаційного дослідження «Концепт «свобода» в європейській філософсько-теологічній традиції».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язане з науково-дослідними темами «Філософські виміри сучасної соціальної реальності» (Г-10/29) та «Соціальнофілософська рефлексія шляхів вирішення конфлікту на Сході України» (державний реєстраційний номер 0116U002518), які виконувалися в Донецькому національному університеті імені Василя Стуса на замовлення Міністерства освіти і науки України. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Донецького національного університету імені Василя Стуса (протокол № 2 від 02 березня 2015 р.) та уточнена на засіданні Вченої ради ДонНУ імені В. Стуса (протокол № 4 від 03 грудня 2018 року).

Мета дисертаційного дослідження полягає у розкритті сутності метаморфоз концепту «свобода» в контексті історико-філософських дискурсів, їх національно-культурних та ідеологічних особливостей.

Ця мета передбачає необхідність постановки і вирішення наступних завдань:

- здійснити дескриптивний огляд наукових джерел з проблеми;
- проаналізувати основні теоретико-методологічні засади дослідження концепту «свобода» в історико-філософському дискурсі;
- простежити генезу концепту «свобода» в античній філософській традиції в метафізичному, політичному та етичному аспектах;
- дослідити особливості тлумачення свободи в юдейській та давньохристиянській релігійній традиції;
- розглянути метаморфози концепту «свобода» в східній та західній патристиці (особливо в працях Аврелія Августина);
- з'ясувати сутність головних теолого-філософських підходів у вирішенні проблеми співвідношення Божественної благодаті та свободи волі в середньовічній схоластиці;
- обґрунтувати провідну роль концепту «liberté» в формуванні сучасної французької національної ідентичності;
- увиразнити особливості концепту «liberty-freedom» у британсько-американському соціально-філософському та політичних дискурсах;
- з'ясувати особливості метаморфоз концепту «Freiheit» у німецькому теологічно-філософському дискурсі;
- виявити специфіку концептів «wolność», «свобода» та «воля» у польському, українському та російських філософсько-літературних дискурсах та їх вплив на формування національних ідентичностей слов'янських народів.

Об'єктом дослідження є концепт свободи в західному філософському

дискурсі.

Предметом дослідження є специфіка метаморфоз категорії «свобода» в історико-філософських контекстах.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в даній дисертації вперше в українській філософській думці проведена цілісна історико-філософська реконструкція генези, трансформації та національно-культурних метаморфоз концепту «свобода» в західному філософському, теологічному та політичному дискурсах.

Наукова новизна отриманих результатів розкривається у наступних положеннях, які виносяться на захист:

уперше:

- окреслено етимолого-герменевтичний підхід до аналізу динаміки концепту «свобода» в мовно-концептуальних дискурсах та історичних трансформаціях, згідно з яким інтерпретація цього провідного концепту лежить в основі релігійної та національної ідентифікації;
- розкрито зв'язок між теологічним концептом «liberum arbitrium» та метафізичним концептом «свобода», який з'являється в філософії Модерну в його «позитивному» та «негативному» визначеннях;
- з'ясовано, що розбіжності в тлумаченні концепту «свобода» у польському, українському та російському дискурсах, які мали свій прояв у Листопадовому повстанні (1830) й наступних подіях та процесах, стали основою національної ідентичності трьох слов'янських народів;

уточнено:

- типологію філософських інтерпретацій свободи в античній філософії в залежності від її підходів до співвідношення космологічної необхідності та людської раціональності та можливостей свободи вибору;
- сутність головних теолого-філософських суперечок у вирішенні проблеми співвідношення Божественної благодаті та свободи волі в християнській патристиці та схоластиці, наголошено на оригінальності концепції Аврелія Августина про всезагальність людської гріховності та глобальність Божественної предестинації, показано її вплив на католицьку теологію середньовіччя;
- зміст концепту «негативної свободи» від Т. Гоббса до Дж. Ст. Міла і показана його роль у формуванні британського лібералізму та американського ідеалу свободи;
- провідну функцію концепту «liberté» (негативно-позитивної свободи), висунутого та обґрунтованого французькими просвітниками, у формуванні французької національної ідентичності;
- роль теологічних суперечок епохи Реформації у формуванні концепту «Freiheit» в німецькому філософському дискурсі;
- особливості метаморфоз німецької «позитивної» свободи в ірраціоналістичній філософії та тоталітарних ідеолого-політичних

практиках ХХ століття;

набули подальшого розвитку:

- концепція І. Берліна про «позитивну» та «негативну» свободу з виявленням коренів цього розрізнення в німецькій класичній філософії;
- ідея про докорінну відмінність розуміння свободи волі, гріховності та Божественної предестинації в католицькій, протестантській та православної теологічних доктринах;
- розрізнення політичних течій у Західній Європі ХІХ – ХХ століть за їх тлумаченням концепту «свобода».

Теоретико-методологічні засади дослідження. Подвійна ідентичність історії філософії, яка є розділом філософії та історичною дисципліною, зумовила специфіку теоретичних засад методології даної роботи. Враховуючи предмет дослідження, вибір зроблено на користь герменевтичної методологічної традиції, зокрема зосередившись на етимологічній герменевтиці.

Зважаючи на необхідність історичної ґрунтовності та визначеності, при дослідженні генези та історичних трансформацій концепту «свобода» використані й власне історичні методи дослідження: метод раціональної реконструкції тексту в аналізі класичних творів Платона, Аристотеля, Біблії тощо та метод історико-культурної атрибуції, який дозволив встановити належність історіографічних текстів (законів, документів, виступів політичних діячів, історичних джерел) до певної історичної цілісності, інтелектуальної та національної традиції, соціально-професійного середовища й визначити інтенції позиції автора; історико-порівняльний (компаративістський) метод, який використовувався для порівняння концептів свободи в різних національних традиціях.

Конкретизація застосування етимолого-герменевтичного підходу відбувається в дисертації за допомогою дотичних прийомів, які органічно поєднують також загальнонаукові методи та підходи, зокрема аналіз, синтез, індукція, дедукція, системний підхід, методи політології, права і соціології, формальної логіки тощо.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає в розкритті динаміки концепту «свобода» в мовно-концептуальних дискурсах та історичних трансформаціях на підставі етимолого-герменевтичної методології, а **практичне** – у можливості використання положень та висновків дисертації у формуванні освітніх програм, у процесі викладання різних навчальних дисциплін, зокрема філософії, соціальної філософії, історії філософії, філософської антропології, філософії права, етики та естетики. Матеріали дисертації можуть бути використані при розробці спецкурсів та навчальних дисциплін за вільним вибором студентів, а також для розробки нормативно-правових актів (законів, програм, концепцій, стратегій).

Особистий внесок здобувача полягає в історико-філософській реконструкції та концептуальній систематизації основних підходів до розуміння концепту «свобода» в європейській філософії від Античності до

Модерну з огляду на його численні метаморфози та трансформації, у зіставленні з іншими важливими етико-антропологічними та соціально-філософськими ідеями, у тому числі з урахуванням ідейних здобутків української філософської думки. Висновки та положення наукової новизни дисертації отримані авторкою самостійно. Для аргументації власної авторської позиції використано україномовні, англійськомовні та російськомовні філософські першоджерела, критичну літературу, не перекладені раніше (переважно англійськомовні) монографії і статті та інші дослідницькі матеріали, на які здійснено відповідні посилання. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Усі публікації з теми дослідження написані без співавторів.

Апробація результатів дисертації. Основні ідеї та результати дисертаційної роботи оприлюднено у доповідях та обговореннях на засіданнях кафедри філософії Донецького національного університету імені Василя Стуса, а також на наступних міжнародних та всеукраїнських наукових, науково-практичних конференціях: Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2014» (Київ, 2014); XI міжнародна наукова конференція «Філософія. Нове покоління» (Київ, 2016); Всеукраїнська науково-практична конференція «Гуманітарні виміри трансформації сучасної вищої медичної освіти» (Київ, 2018); Всеукраїнська науково-практична конференція «Філософські рефлексії сучасних світоглядних дискурсів» (Вінниця, 2019); Міжнародна науково-практична конференція пам'яті свт. Луки (В.Ф. Войно-Ясенецького) «Релігія та медицина» (Київ, 2019); Міжнародна наукова конференція «Травневі студії 2021: Історія, Міжнародні відносини, Філософія» (Вінниця, 2021).

Публікації. Зміст дисертаційного дослідження відображений у 12 наукових працях, зокрема: 1 стаття у науковому періодичному виданні зарубіжної країни, 4 статті у фахових наукових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз, та 6 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 220 сторінок, з яких 200 сторінок основного тексту. Список використаних джерел налічує 235 найменування, з яких 35 – іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено його об'єкт, предмет, мету та завдання. Висвітлено основні методи дисертаційного дослідження, розкрито положення наукової новизни та сформульовано положення, що винесені на захист. Крім того, обґрунтовано теоретичне та практичне значення дисертації, наведено дані про апробацію роботи та висвітлено її структуру та обсяг.

У **першому розділі** – «Джерельна база та теоретико-методологічні засади історико-філософського дослідження метаморфоз концепту свободи

в західній традиції» – представлено аналітичний огляд джерельної бази, яка використовувалась у дисертаційному дослідженні та висвітлено його історико-філософські методологічні основи.

У **першому підрозділі – «Загальний огляд наукових джерел дослідження»** – проаналізовано філософські першоджерела та критичні праці, які стали найважливішими в контексті даного дослідження, виокремлені найбільш значущі ідеї, які стали провідними у розкритті особливості еволюції та метаморфоз концепту свободи.

Диференціація джерел дослідження здійснена не лише на підставі їх походження, важливості та впливовості, але й відповідно до головних дослідницьких завдань. Першоджерела та критична література розглядається окремо для кожного з аспектів дисертації: античного розуміння свободи, біблійно-християнського її тлумачення, середньовічних інтерпретацій та окремо – національно-специфічної концептуалізації цього поняття в епоху Модерну й у новітні часи.

Новітня література з проблеми свободи свідчить про актуалізацію проблеми свободи в сучасній філософії, причому одночасно в англо-американському та континентальному її розгалуженнях. Представлені джерела свідчать і про щоразу більшу диференціацію досліджень з цієї теми за головними методологічними стратегіями та конкретно історико-філософськими методами дослідження.

У **другому підрозділі – «Методологічне підґрунтя дослідження еволюції концепту «свобода» в західній філософії»** – розглянуто методологічну основу дослідження. Вказано на важливість обрання методології дослідження, яка б відповідала сучасним вимогам і підходам. Підкреслена подвійна ідентичність історії філософії, яка обумовлює специфіку її методології. Як історична дисципліна, історія філософії для набуття ґрунтовності власних досліджень потребує застосування таких історичних методів: метод раціональної реконструкції тексту, метод історико-культурної атрибуції та історико-порівняльний (компаративістський) метод.

В той же час, як одна з найважливіших галузей філософії, історія філософії обирає свою методологію та методи дослідження, ґрунтуються на підставі власної філософської рефлексії. Показана принципова відмінність двох філософських стратегій сучасності: аналітичної та континентальної, причому вказано, що остання зараз усе більше схиляється до застосування герменевтичної методології.

З огляду на специфіку предмету і завдань дослідження, зроблено вибір на користь герменевтичної методології. Вказуючи на різноманітність герменевтичних методологічних практик та підходів, перевагу надано етимологічній герменевтиці. Розкриття специфіки генези, еволюції та метаморфоз концепту «свобода» в європейських філософсько-теологічних дискурсах може бути найкращим чином здійснене на підставі філософського аналізу мовно-лексичних утворень та їх культурно-історичної еволюції.

Таким чином, дане дисертаційне дослідження є самостійною авторською розвідкою, яка базується на результатах українських і зарубіжних наукових

розробок. В його основі лежить оновлена методологічна база, яка сприяла комплексному висвітленню предмета дослідження.

У другому розділі – **«Теоретичні засади формування концепту свободи в біблійній традиції та антично-середньовічній метафізиці»** – проаналізовано генезу концепту «свобода» в античній та біблійно-патристичній парадигмах, розкрито зміст теолого-філософських суперечок навколо співвідношення Божественної благодаті та свободи волі та встановлено їх роль в формуванні концепту «свобода» в західній духовній традиції.

У першому підрозділі – **«Генеза концепту «свобода» в античній філософії»** – проаналізовано народження концепту «свободи», яке тісно пов'язане з давньогрецькою філософсько-правовою думкою. Слово «ἐλευθερία», що означало «вільний, незалежний», стало символом еллінської ідентичності, яка приставляла себе варварській «рабській» спільноті. Згодом концепт «свобода» набуває не лише політичного та правового, але й філософського та етичного вимірів.

Перетворившись на філософську категорію в класичних метафізичних системах Платона та Аристотеля, концепт «свобода» стає визначальним в оцінці свого вибору та усвідомленні відповідальності за цей вибір. Філософія перипатетиків намагається узгодити природну напередвизначеність зі свободою волі людини, яка спирається на власний розум. Проведений порівняльний аналіз поглядів на свободу особистості епікурейців та стоїків засвідчив як глибоку спорідненість, так і докорінні відмінності в їхньому тлумаченні свободи. І ті, й інші спиралися на ідею космічної гармонії, якій повинна відповідати внутрішня гармонія душі людини. Але перші, на основі ідеї відхилення атомів, визначають свободу як можливість власного самовдосконалення, натомість у других свобода є узгодженням власної волі з напередвизначеною Долею. Завершенням античної парадигми у розумінні свободи є неоплатонізм, який вбачав у свободі можливість містичного єднання з Єдиним, якому надаються релігійні, теологічні атрибути.

У другому підрозділі – **«Специфіка біблійного тлумачення свободи»** – розкрито перехід від неоплатонізму до релігійного розуміння концепту «свобода» та специфіку біблійного тлумачення свободи. В західній культурно-ідентифікаційній парадигми це розуміння пов'язане з синтезом юдео-біблійного і античного світорозумінь. Юдейське «херут», що з'являється в період раннього талмудичного юдаїзму та антична ἐλευθερία-libertas знаходять своєрідне втілення в християнському концепті свободи, який з'являється в посланнях апостола Павла і Євангелії Йоана. Цей концепт ґрунтується на християнській жертовній любові-αγάπη, яка є шляхом подолання людської гріховності як не-свободи.

У третьому підрозділі – **«Концепт «свобода» в патристиці»** – висвітлено переосмислення концепту свободи у працях отців церкви на основі плідного синтезу античної та біблійної традицій. Зокрема, це переосмислення розглядало свободу в контексті християнської антропології, яка визначала людину як образ та подобу Божу, але одночасно як істоту, обтяжену перворідним гріхом. Божественна напередвизначеність та іманентна

гріховність не залишають людині жодного шансу для вільного вчинку, але при цьому людина може досягти свободи через віру, любов і надію. Ці суперечності між всемогутністю предестинації та необхідністю власного самовдосконалення для з'єднання з Богом знаходять своє відображення в східній та західній патристиці. Отці церкви, а особливо Аврелій Августин, намагаються знайти догматично вивірене розуміння співвідношення між Божою благодаттю і свободою волі людини. Суперечка між Августином і Пелагієм, до якої згодом долучився Йоан Касіан, на довгі століття визначає вихідні позиції різних підходів у середньовічній філософії.

У четвертому підрозділі – **«Проблема співвідношення «Gratia Dei» і «liberum arbitrium» в середньовічній схоластиці»** – проаналізовано співвідношення «Gratia Dei» (Божественної благодаті) і «liberum arbitrium» (свободи вибору), яке стає однією з головних проблем у середньовічній схоластиці. На підставі аналізу творів Григорія I Великого (Двоєслова), Йоана Еріугени, П'єра Абеляра, Бернарда Клервоського, Томи Аквінського, Дунса Скота та Вільяма Оккама робиться висновок про існування двох протилежних позицій у вирішенні цієї проблеми: перша наголошувала на приматі Божественної предестинації, друга – на пріоритеті свободи вибору. Це розмежування пов'язане з належністю до певних чернечих орденів: домініканці тяжили до поміркованого августинізму, францисканці – до напівпелагіанства. Втім, існували маргінальні постаті: Готшалк, Григорій з Риміні та інші, які стояли на позиціях жорсткого пізнього августинізму, заперечуючи свободу людської волі.

У третьому розділі – **«Концепції свободи в розмаїтті національно-культурних інтерпретацій»** – висвітлено, яким чином концепт «свобода», отримавши у XIV – XVI століттях різноманітні національно-мовні інтерпретації, певним чином визначив ідентифікаційні матриці модерної ідентичності Франції, Великої Британії, США, Німеччини, Польщі, Росії та України.

У першому підрозділі – **«Свобода як концепт французького філософського та політичного дискурсів та символ національної ідентичності»** – досліджено французький концепт «Liberté», який є не тільки політичним брандом Франції, але й ціннісним підґрунтям її ідентичності. Специфіка розуміння цього концепту полягає в його тісному зв'язку з концептами «Égalité» та «Fraternité», що пов'язано з ідеологією Просвітництва та ідеями Великої французької революції. Разом з тим, підґрунтям французького розуміння свободи є критичний характер незалежної думки, який походить від філософії Р. Декарта. Саме поєднання свободи думки з можливістю втілення своїх ідеалів та інтересів у політичній діяльності становить змістовне ядро французького концепту свободи, який зазнав численних історичних метаморфоз, але виявився досить актуальним і в наш час.

У другому підрозділі – **««Liberty» та «freedom»: британсько-американська модель свободи»** – проаналізовано британське розуміння свободи також має глибоке історичне підґрунтя. Його особливості полягають у певній тяглоті традицій прав і вільностей ще середньовічної Англії. На його

особливості вплинула також Реформація та пуританська революція в Англії. Класична форма англосаксонського концепту «liberty-freedom» виникає на підставі переосмислення наслідків революції XVII сторіччя та філософії деїзму, яка вплинула на ідеї англійського та шотландського Просвітництва. В британському тлумаченні свободи знайшли своє відображення ідеї Т. Гобса, Дж. Локка, Д. Г'юма та А. Сміта. Політична, релігійна та економічна свобода розглядаються ними як дотримання прав індивіда та можливості їх реалізації при дотриманні відповідних прав інших.

Нового виміру розумінню свободи надає утилітаризм Дж. Бентама. Дж. Ст. Міл на його підставі створює класичне британське розуміння індивідуальної свободи. Згодом мілівська інтерпретація «freedom» зазнає певних метаморфоз і трансформацій у британському «новому лібералізмі» та американському прагматизмі та його сучасних версіях.

У третьому підрозділі – **«Концепт «Freiheit» в німецькому теологічно-філософському дискурсі»** – відтворено німецький концепт «Freiheit», який має більший зв'язок з релігійно-культурним розвитком німецьких земель. Змістовним ядром його тлумачення виступає раціональність, мораль та відповідальність. На його становлення та метаморфози вплинуло парадоксальне вчення М. Лютера про «рабство волі», поєднане з вимогами свободи совісті та відповідальності кожного за свої вчинки безпосередньо перед Богом. Це достатньо жорстке вчення про напередвизначеність згодом трансформувалося в філософське тлумачення свободи як відповідальності. В працях І. Канта, Й. Г. Фіхте та особливо Г. В. Ф. Гегеля воно набуває ще й певних націоналістичних рис. Реалізація абсолютної свободи розглядається як завдання німецького Духу, який має всесвітньо-історичну місію. Саме ці особливості стали передумовами спотворень концепту свободи в нацистській доктрині. Разом з тим, після денацифікації він набуває свого сучасного тлумачення, в якому свобода поєднується з соціальною відповідальністю та політичною раціональністю.

У четвертому підрозділі – **«Концепти «свобода», «вольность» і «воля» у слов'янських філософсько-літературних дискурсах»** – розкрито слов'янські концепти свободи, які мають як мовне, так і ментальне розмаїття. Майже всі вони мають дуальний характер. Але найбільш репрезентативними є польські «wolność-swoboda», російські «свобода/вольность-воля» та українські «воля-свобода».

Досліджена нами історична трансформація російського концепту «свобода» дозволяє стверджувати, що він у словесній формі «вольность» був започаткований польськими впливами та українською православною традицією. Але остаточне розмежування із західнослов'янськими впливами та формування російської, польської та згодом української політичних ідентичностей остаточно відокремлює три слов'янські концепти свободи. Вирішальною подією в цьому розмежуванні стало Листопадове повстання 1830 року, яке висунуло гасло «За нашу і вашу вольность (Za naszą i waszą wolność)». Саме після нього відбувається літературно-філософське осмислення докорінних ментальних відмінностей трьох слов'янських народів. І якщо для польської та української ментальностей концепт свободи пов'язується з набуттям

незалежності та політичних прав, то для російської він набуває ритуально-офіційного та детерміністського значення («свобода як пізнана необхідність»). Саме це є джерелом сучасного російського антиліберального дискурсу, який становить загрозу не лише для слов'янських сусідів, але й для всієї західної цивілізації.

ВИСНОВКИ

1. Етимолого-герменевтична методологія дослідження дозволила виявити головні закономірності та кореляції динаміки концепту «свобода» з соціально-ідентифікаційними процесами в релігійних та національних спільнотах в їх історичних трансформаціях. Теологічні та філософські інтерпретації цього концепту в діалектико-дихотомічному протиставленні концептам «рабства», «фатуму», «предестинації», «необхідності» були, з одного боку, певною рефлексією цих соціальних процесів, з іншого – визначали їх хід та динаміку.

2. Західний концепт «свобода» визначається двома головними «іпостасями», або сутнісними визначеннями, впровадженими ще І. Кантом («свобода від» і «свобода для») та найбільш повно розкритими І. Берліном: «негативна» та «позитивна» іпостасі свободи. Перша з них пов'язана з відсутністю перешкод для здійснення власних цілей, друга – з наявністю можливостей вибору мети та засобів її втілення.

3. Антична міфологія, філософія та правова практика є тим тлом, на якому відбувається формування західного концепту «свобода». Термін «ἐλευθερία» з ідентифікаційного маркера еллінської ідентичності перетворюється на філософську категорію, яка відображає сутнісну відмінність людини як розумної істоти, здатної здійснити вільний вибір та нести відповідальність за його наслідки. Різна акцентуація в розумінні концепту «свобода» може бути покладена в основу типологізації античних філософських шкіл та стратегій життєвого вибору та системи цінностей та пріоритетів.

4. Християнство (особливо у Посланнях апостола Павла) розкриває внутрішній вимір концепту «свобода». Людина розглядається в біблійній традиції як єдина істота, подібна до Бога та інших духовних істот за своєю можливістю свободи вибору. Але ця первісна сутність, згідно з юдейською та християнською теологіями, спотворюється перворідним гріхом і тілесним «рабством». Набуття свободи в християнстві розглядається як дихотомія між божественною предестинацією та власною свободою волі. В теології отців церкви, а згодом у конфесійному богослів'ї сформувалися три головні традиції подолання цієї дихотомії та відповідно сотеріології: концепція пріоритету Божественної благодаті при «рабстві волі» (пізній Августин, М. Лютер, Ж. Кальвін); християнське лібертіанство з акцентом на власних зусиллях людини в подоланні гріховності (Пелагій, Арміній, Л. де Моліна) та синергетизм (східні отці церкви, Йоан Касіян, ісихазм), який наголошує на необхідності поєднання зусиль Бога і самої людини в подоланні гріховності.

5. Детермінізм механістичної філософії Модерну є своєрідною метаморфозою вчення про напередвизначенність у християнській теології

(особливо у її кальвіністському варіанті). Апогеєм такого розуміння свободи є знаменита формула Б. Спінози про «свободу як пізнану необхідність». У той же час, вчення останнього стало своєрідним викликом у філософії, оскільки проголошує «рабство» не лише людини, але й Бога, Який виявляється підкореним безособовій раціональній Необхідності. Ця тенденція тлумачення концепту «свобода» має прояв у матеріалізмі XVIII – XIX століть і в своєрідних формах у марксизмі, психоаналізі та сучасному нейрофізіологічному фізикалізмі.

6. Концепт «свобода» в Новий час мав різноманітні національно-мовні інтерпретації, певним чином визначивши ідентифікаційні матриці французів, британців, американців, німців та слов'янських народів. У цих інтерпретаціях значним чином відбилися домінуючі конфесійні уявлення, історична доля та визначальні події національного буття. Філософські доктрини також вплинули на формування національних концептів свободи, в той же час відбиваючи глибинні інтенції народної ментальності.

7. Розмежування двох іпостасей свободи: «негативної» та «позитивної», дозволяє встановити специфіку розуміння концептів «liberté», «liberty», «freedom», «Freiheit», «свобода», «wolność», «воля». Кожен з них має певну композицію та пріоритети у поєднанні та розмежуванні визначених двох іпостасей свободи.

8. Британсько-американський концепт свободи робить акцент на «негативній» іпостасі свободи. Причому більш офіційний концепт «liberty» пов'язаний з політичними свободами, а концепт «freedom» має більше відношення до приватної та економічної сфер діяльності. Британська свобода зосереджена на недоторканості прав особи та довгий час зберігає аристократичний характер, натомість американська – під впливом пуритансько-просвітницької ідеології є більш демократичною, але індивідуалістичний чинник у ній ще більше посилюється. «Негативна» англо-саксонська модель останнім часом зазнає деяких метаморфоз та модифікацій, залишаючись певним символом британської і особливо американської ідентичностей.

9. Французький концепт «liberté» є поєднанням «негативної» та «позитивної» свободи, оскільки він розглядає концепт «свобода» лише в кореляції з концептами «égalité-рівність» та «fraternité-братерство (солідарність)». Філософським підґрунтям такого розуміння свободи є наголошення на критичному, незалежному мисленні, яке впроваджує Р. Декарт та картезіанці. Свобода думки є передумовою «позитивної» свободи, тобто можливості втілення своїх ідеалів у практичній діяльності.

10. Німецька свобода-Freiheit має акцентуацію на «позитивній» іпостасі свободи. Під впливом лютерансько-кальвіністського вчення про предестинацію, вона розглядається насамперед як право, пов'язане з виконанням певних обов'язків. Німецька класична філософія (особливо гегелівська) створює концепт «свободи» як втілення Абсолютного Духу, поєднання моральної відповідальності та соціального служіння. Ці особливості німецької свободи надали можливостей для її спотворення в нацистській

доктрині. Але сучасне тлумачення концепту «свобода» в німецькій думці, пов'язане з соціальною відповідальністю та політичною раціональністю, надає йому загальноєвропейської значущості.

11. У більшості слов'янських культур концепт «свобода» має дуальну природу, яка підкреслює відмінність між двома іпостасями свободи. Це представлено і мовних дихотоміях, таких як російська «свобода/вольность-воля», польська «wolność-swoboda» та українська «воля-свобода». Втім, історичні трансформації цих концептів призвели до досить показових метаморфоз у їх інтерпретаціях. Російська ідентичність формується на підставі протиставлення польській «вольності» та набуває рис «позитивної» свободи майже німецького гатунку, але з наявністю схильності до свавілля та владної деспотії. Як своєрідна контраверсія, яка в той же час компенсує і доповнює цю «позитивну» свободу, існує «негативна» воля, яка, втім, набуває асоціального, індивідуалістичного, а іноді й руйнівного характеру. Польська «wolność» перетворюється з «позитивної» свободи як певного шляхетного привілея на «негативну» свободу як ідеал досягнення національної незалежності. Подібні метаморфози спіткають і український концепт «свобода-воля», який з домагань козацьких «вольностей» переростає у вимоги досягнення національних прав та самостійності.

12. Сучасні глобалізаційні процеси, з одного боку, надають майже необмежені можливості для досягнення власної індивідуальної «негативної» свободи, проте, з іншого – розвинені за допомогою новітніх технологій засоби контролю та маніпулювання роблять цю свободу примарною. Загроза свободі посилюється ще й тим, що з боку авторитарних режимів (РФ, КНР, Іран) розгортаються заходи з обмеження свободи заради безпеки та перетворення «негативної» свободи на «позитивну», причому мета і засоби цієї свободи задаються певними ідеологічними доктринами. У західних країнах також розгортається масовий популістсько-антиліберальний рух, який ставить під загрозу існування свободи як однієї з вищих цінностей цивілізації. Все це вказує на необхідність оновлення розуміння концепту «свобода», який може існувати лише в діалектичній єдності двох своїх іпостасей: негативної та позитивної свободи.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Стаття у зарубіжному фаховому науковому виданні:

1. Мурга Т. А. Херут і елевтерія: специфіка біблійного тлумачення свободи. *Идеи. Философско списание: международно многоезично научно-теоретично приложение*. 2020. № 1–2. С. 29–37.

**Статті у фахових наукових виданнях України,
включених до міжнародних наукометричних баз:**

2. Коцюбняк Т. А. Модель некласичного лібералізму в соціально-філософській доктрині Ф. Гаєка. *Гілея: Науковий вісник, збірник наукових праць*. 2018. Випуск 134 (№ 7). С. 204–208.
3. Мурга Т. А. Метафізичний, політичний та етичний аспекти поняття «свобода» в античній філософії. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. Т. 32. № 2. 2020. С. 78–82.
4. Мурга Т. А. Свобода й вольність: вплив ідеології польського повстання 1830 року на російську філософію і літературу. *Грані. Науково-теоретичний альманах*. Т. 24. № 1. 2021. С. 74–84.
5. Мурга Т. А. Свобода волі та предестинація в реформаторській та контрреформаторській полеміці. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки»*. №1. 2021. С. 86–93.

Публікації у збірниках матеріалів наукових конференцій:

6. Коцюбняк Т. А. Моделі свободи в лібералізмі Ф. Гаєка. *Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2014», 15–16 квіт. 2014 р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет»*. 2014. Ч. 1. С. 177–178.
7. Коцюбняк, Т. А. Економічна свобода в лібералізмі Ф. Гаєка. *Тези одинадцятій міжнародній науковій конференції «Філософія. Нове покоління» (Київ, НаУКМА, 24-25 березня 2016 року)*. Упоряд. О. Слободян. Київ: Києво-Могилянська академія. 2016. С. 43–44.
8. Коцюбняк, Т. А. The female movement in Ukraine. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Гуманітарні виміри трансформації сучасної вищої медичної освіти», 17-18 травня 2018 р., Національний медичний університет імені О.О. Богомольця*. Київ: НМУ ім. О. О. Богомольця. 2018. С. 16–17.
9. Коцюбняк, Т. А. Концепт «суспільного договору» Т. Гобса в добу інформаційного суспільства. *Філософські рефлексії сучасних світоглядних дискурсів. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Вінниця, 19-20 квітня 2019 року)*. За заг. ред. проф. Попова В. Ю. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. 2019. С. 140–143.
10. Коцюбняк, Т. А. Давньокитайська медицина, релігія та філософія: частини одного цілого. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції пам'яті свт. Луки (В.Ф. Войно-Ясенецького) «Релігія та медицина», 11-12 червня 2019 р., Національний медичний університет імені О.О. Богомольця*. Київ: НМУ ім. О. О. Богомольця. 2019. С. 133–135.

11. Мурга, Т.А. Ніцше: свобода волі і свобода «надлюдини». «Травневі студії 2021: Історія, Міжнародні відносини, Філософія» (м. Вінниця, 23 квітня 2021 р. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. 2021. С. 136-139.

АНОТАЦІЇ

Мурга Т. А. Концепт «свобода» в західній філософсько-теологічній традиції. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.05 – історія філософії. Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця. 2021.

Дисертація є цілісним дослідженням концепту свободи в європейській філософсько-теологічній традиції як фундаментальної основи становлення та розвитку європейської цивілізаційної матриці та її національно-культурних метаморфоз на тлі історичного розвитку. На підставі ретельного аналізу найважливіших філософських і богословських першоджерел та критичної літератури, а також застосування герменевтичних методологічних практик у дисертації розкрита генеза західного концепту «свобода» та його подальших трансформацій. Стверджується, що в основі цього концепту лежить синтез античної «ἐλευθερία» з біблійним «херут», переосмисленим християнством як внутрішня свобода. Вказується, що модерне розуміння свободи виникає на тлі богословських суперечок про співвідношення Божественної предестинації та свободи волі. У роботі досліджуються особливості тлумачення концепту «свобода» в французькій, англо-американській, німецькій та слов'янських національних філософських традиціях на основі співвідношення негативного та позитивного визначень свободи. Вказуються головні особливості українського ідеалу свободи-волі та шляхи його втілення в сучасних умовах.

Ключові слова: свобода, воля, предестинація, божественна благодать, liberum arbitrium, негативна свобода, позитивна свобода, національна ідентичність, ἐλευθερία, херут, libertas, liberté, рівність, братство, liberty, freedom, Freiheit, незалежність, wolność.

Muruga T. A. The "freedom" concept in the Western philosophical and theological tradition. – Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of philosophical on a specialty 09.00.05 – history of philosophy. Vasyl Stus Donetsk National University. Vinnytsia. 2021.

The dissertation is a holistic study of the concept of freedom in the European philosophical tradition as a fundamental basis for the formation and development of the European civilization matrix and its national and cultural incarnations against the background of historical development.

The paper differentiates some sources of research not only on the basis of their origin, importance and influence, but also on the main objectives of the work. Primary sources and critical literature are considered separately for each of the topics of our dissertation: the ancient understanding of freedom, its biblical-Christian

interpretation, medieval interpretations and separately national-specific conceptualization of this concept in the Modern era and in modern times.

The research methodology is based on the dual identity of the history of philosophy as a section of philosophy and historical discipline. Given the specifics of the subject of research and the tasks to be solved, the choice was made in favor of hermeneutic methodology. Etymological hermeneutics is chosen among the variety of hermeneutic methodological practices and approaches. However, the paper uses such historical methods as: the method of rational reconstruction of the text, the method of historical and cultural attribution and historical-comparative (comparative) method.

The dissertation reveals the genesis of the Western concept of "freedom", which is seen in the ancient Greek philosophical and legal paradigm. The paper proves that the ancient "ἐλευθερία" became a marker of Hellenic identity. However, the further transformation of this concept is considered, which becomes a philosophical category in the metaphysical systems of Plato and Aristotle, Stoics, Epicureans and Neoplatonists. The paper reveals fundamental differences in the interpretation of this concept in the Epicureans and Stoics and their deep kinship, based on the idea of cosmic harmony, which must correspond to the inner harmony of the human soul. The paper argues that the end of the ancient paradigm is Neoplatonism, which saw in freedom the possibility of a mystical union with the One, which is given religious, theological attributes.

It was this philosophical current that provided the opportunity for a synthesis of the ancient "ἐλευθερία" with the Jewish "herut (freedom)" and became the basis of the Christian concept of freedom, which appears in the epistles of the Apostle Paul and the Gospel of John. However, the paper points to a paradoxical and contradictory understanding of freedom in the Christian theology of the Church Fathers. The dichotomy of Divine predestination and free will is solved in different ways by Christian theologians. The paper emphasizes that Augustine Aurelius tried to find a dogmatically verified understanding of the relationship between God's grace and human free will, but eventually tended to deny human free will, given the distortion of his will by original sin.

The paper examines the problem of the relationship between "Gratia Dei" (Divine Grace) and "liberum arbitrium" (freedom of choice) in medieval scholasticism. Based on the analysis of the works of Gregory I the Great (Duet), Eriugena, Abelard, Bernard of Clairvaux, Thomas Aquinas, Duns Scott and William Ockham, it is pointed out that there are two opposing positions in solving this problem: the first emphasized the primacy of divine destiny, the second .

The dissertation notes that the concept of "freedom", presented in European medieval Latin by the term "libertas", received various national-linguistic interpretations in the 14th-16th centuries, in some way defining the identification matrices of the French, British, Germans and Slavic peoples.

In particular, it is pointed out that the concept of "Liberté" became the value basis of its French identity. The basis of the French understanding of freedom was the critical nature of independent thought, which originated in the philosophy of Descartes and its combination with the concepts of "equality" and "brotherhood".

This combination of freedom of thought with the possibility of embodying their ideals and interests in political activity is the core of the French concept of freedom, which has undergone numerous historical metamorphoses.

The paper argues that the British understanding of freedom is based on the Anglo-Saxon concept of "liberty-freedom", which reflects primarily "negative" freedom. It is based on the ideas of T. Hobbes, J. Locke, D. Hume and A. Smith. Political, religious and economic freedom are seen as non-interference of the state in decision-making by individuals while respecting the rights of others. The transformation of the British concept of "freedom" is influenced by the utilitarianism of J. Bentham and J. S. Mill. The paper reveals specific features of the American concept of "freedom", which finds its conceptualization in pragmatism.

The dissertation research reveals the religious and philosophical sources of the German concept "Freiheit", the substantive core of its interpretation is rationality, morality and responsibility. Luther's rather rigid doctrine of predestination and "slavery of the will" was later transformed into a philosophical interpretation of freedom as a responsibility. In representatives of German classical philosophy (especially Hegel), the realization of absolute freedom is seen as a task of the German Spirit, which has a world-historical mission. The paper considers the voluntaristic and nihilistic metamorphoses of the concept of "freedom" in the philosophers of Schopenhauer and Nietzsche. It is pointed out that these features became the preconditions for the distortion of the concept of freedom in the Nazi doctrine. The dissertation states that modern German freedom is combined with social responsibility and political rationality.

The dissertation reveals that Slavic concepts of freedom are mostly dual in nature. The most representative of them are considered: Polish "wolność-swoboda", Russian "svoboda / volnost-volya" and Ukrainian "volya-svoboda". The studied historical transformation of the Russian concept of "freedom" allowed us to assert that it was verbally "freedom" initiated by Polish influences and the Ukrainian Orthodox tradition. The paper points to the role of the November Uprising of 1830 in the final demarcation of these concepts, which influenced the formation of Russian, Polish and later Ukrainian political identities. The study notes that in the Polish and Ukrainian mentalities, the concept of "freedom" is associated with the acquisition of independence and political rights, and for Russia it acquires a deterministic meaning ("freedom as a perceived necessity"). The paper concludes that this understanding of freedom is the source of modern Russian anti-liberal discourse, which poses a threat to Western civilization.

Key words: freedom, will, predestination, Divine grace, liberum arbitrium, negative freedom, positive freedom, national identity, ἐλευθερία, herut, libertas, liberté, equality, brotherhood, liberty, Freiheit, independence, свобода, воля, wolność.

Підписано до друку 02.08.2021 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 прим. Зам. № 164
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.